

Rayimov Doston Abduvali og`li
Navoiy davlat pedagogika instituti
Chet tillar fakulteti
Ingliz tili va adabiyoti yo`nalishi magistranti

O`ZBEK TILIDA FRAZEOLOGIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK QIYOFASI

Annotatsiya: Til birliklarining o`zaro bog`liq hodisalar bilan aloqasi asosida zamonaviy talqin va tahlil bayonlari vujudga keladi. Ushbu zamonaviy yo`nalish va tushunchalarga asoslangan tadqiqotlar tilning nafaqat kommunikativ, balki akkumulyativ funksiyalarini ham namoyish qilish imkoniyatini yaratadi. Frazeologik birliklar va turg'un birikmalarning semantik va sintaktik munosabatlari va turli tomonlarini o`rganish dolzarbdir.

Kalit so`zlar: Lingvopragmatik, lingvokognitiv, antropotsentrik paradigma, lingvistik-madaniy, frazeologik fond, obrazli ifodalash, denotativ ma'no, makrokonsept.

Abstract: Based on the connection of language units with interrelated phenomena, modern interpretation and analysis statements are created. Studies based on these modern directions and concepts make it possible to demonstrate not only communicative, but also accumulative functions of language. It is relevant to study the semantic and syntactic relations and various aspects of phraseological units and set expressions.

Keywords: Linguapragmatic, linguocognitive, anthropocentric paradigm, linguistic-cultural, phraseological fund, figurative expression, denotative meaning, macro concept.

Kirish. Hozirgi zamon tilshunosligida til va madaniyatning o`zaro ta`siri masalasi hamda lingvistik-madaniy tahlil usullari kontekstda o`rganilmoqda. Tilshunoslikda til birliklarini lingvopragmatik, lingvokognitiv, antropotsentrik paradigma kabi yangi ilmiy tushunchalar asosida tadqiq etish ustunlik qilmoqda. Til va madaniyat o`rtasidagi munosabatni dunyoning lingvistik manzarasi nuqtai nazaridan o`rganish, milliy mentalitetni anglash masalalarini tahlil qilish tilshunoslik uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega.

Til birliklarini lingvistik-madaniy tadqiq etish jarayonida va natijasida ularning mohiyati to`liq ochilib, amaliy ahamiyati ortib boradi. Frazeologik birliklar u yoki bu xalqning ma`naviy qadriyatlarini, milliy tafakkuri, turmush tarzi va an`analarini ko`rsatuvchi lisoniy hodisadir. O`zbek tilining o`ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bog`liq muammolarni lingvistik-madaniy nuqtai nazardan o`rganish tilimizning jahon tillari orasida munosib o`rin egallashida o`ziga xos mazmun kasb etadi.

Asosiy qism. Tilshunoslikda inson faoliyatini o`rganishga qaratilgan antropotsentrik tadqiqotlar mavjud. Frazeologik birliklar inson faoliyatiga oid narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalab, shunday hodisalarni emotsional-ekspressiv, obrazli ifodalash ehtiyojidan kelib chiqib shakllanar ekan, ularning til va madaniyat bilan bog`liq izlanishlari dolzarb bo`lib boradi. Ushbu maqoladagi til materiallari o`zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik jihatlarini tahlil qilish va tavsiflashga qaratilgan. Til u yoki bu xalq madaniyatining elementi, qismi, fakti, omili, shakli, manbai, saqlovchisi, xotirasi, uzatuvchisi, mavjudlik shartidir. Tilshunoslik integrativ mustaqil fan sohasi sifatida dunyoning lingvistik manzarasini va til shaxsining milliy xususiyatlarini ifodalaydi va ochib beradi.

Tilshunos V.A. Maslova tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanini quyidagicha belgilagan:

- 1) ekvivalent bo'lmagan lug'at va bo'shliqlar;
- 2) mifologik lingvistik birliklar;
- 3) til paremiologik asosi;
- 4) tilning frazeologik fondi;
- 5) standart, stereotip, belgilar;
- 6) tildagi metafora va obrazlar;
- 7) turli tillarning stilistik uslubi;
- 8) nutqiy xulq-atvor;
- 9) nutq odobi sohasi kabi turlarga ajratish orqali aniqroq qiladi.

Frazeologizmlar milliy madaniy landshaftni kognitiv-pragmatik jihatlarda millat mahsuli sifatida tavsiflaydi. Tilshunoslik tushunchasi va uning lingvistik-madaniy jihatlarini madaniy-lingvistik munosabatlarning ko'p qirrali tomonlarini ifodalaydi.

Jahon va o'zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari, til va madaniyatning o'zaro munosabatlari haqida ilmiy-amaliy tadqiqotlar yaratildi. Ta'kidlash joizki, frazeologizmlarni tilshunoslik va madaniyatshunoslik doirasida o'rganish natijalari tahlili asosida tilshunoslik va madaniyatshunoslik integratsiyalashgan mustaqil fan ekanligi e'tirof etiladi. Tilshunoslik tarixida til va madaniyat o'rtasidagi munosabat birinchidan: til – madaniyatni oddiy idrok etish, ikkinchidan: til madaniyat, falsafa va psixologiyaning asosidir, ya'ni tilning madaniyatga ta'siri birlamchi hisoblanadi va uchinchidan: til bizga ajdodlarimizdan qolgan madaniyatdir. Komponent sifatida uchta yondashuv tan olinadi, til - uning yordamida madaniyatni o'rganadigan asosiy vosita va nihoyat, til - bizning qalbimiz haqiqati.

Bunda tilshunoslik va madaniyatshunoslik paradigmalari chorrahasida paydo bo'lgan tilshunoslik madaniyatshunosligi fanining mohiyati til, mentalitet va madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyatini ochib berishdan iborat. Dunyoning lingvistik manzarasini tashkil etuvchi ma'naviy va moddiy madaniyatni o'rganish til madaniyatshunosligining predmeti hisoblanadi. Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan va tilda o'z aksini topadigan birlashgan xalq madaniyatlarining ko'rinishlarini o'rganuvchi fandır. Tilshunoslik madaniyatshunosligi etnolingvistikaning bir tarmog'i emas, balki tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida vujudga kelgan va til + inson + madaniyat hodisalarining o'zaro ta'sirini, ya'ni tildagi madaniyatni o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy mustaqil fan sohasidir. Shaxsdagi omil va til omillari, madaniyat-til prizmasi orqali tasvirlanadi, ya'ni til madaniyatni mustahkamlovchi va namoyon qiluvchi vosita sifatida o'rganiladi. Tilshunos olimlar til madaniyatshunosligining predmeti "til va madaniyatning o'zaro ta'sir qilish usullarini hamda sinxron harakat vositalarini o'rganish va tavsiflash" ekanligini e'tirof etadi. Til – milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ma'naviyat, milliy mentalitet, milliy xarakter kabi tushunchalarning asosi bo'lib, ularning mohiyati tilsiz barqaror bo'lmashligini ochib berish tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanining bosh maqsadidir. Dunyoning lingvistik manzarasi va til shaxsining milliy xususiyatlari moddiylashtirilgan va badiiy tasvirlangan, to'liq

gavdalangan shakl, deb tushuniladi. Lingvistik madaniyatshunoslik tilshunoslik tushunchalarini shakllantirishda madaniyat, madaniy mazmunning integratsiyasi, madaniy ma'no tavsifi va tadqiqot usullari bilan shug'ullanishi kerak.

Dunyoning lingvistik landshafti mavjud narsa va hodisalarning milliy-madaniy qayta idrok etilgan tilda til vositalari bilan yaxlit tasviridir. Til va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi til madaniyati sohasida samarali ishlar olib borilayotganiga qaramay, milliy ongni, tarixiy tajribani aks ettiruvchi frazeologik birliklarni lingvistik-madaniy tadqiq qilish doirasida yetarlicha tadqiqotlar olib borilmagan. Etnosning moddiy va ma'naviy sivilizatsiyasida aks etgan dunyoqarashi, tafakkuri, milliy ruhiy xususiyatlari hali to'liq ochilmagan. Har qanday milliy tilning leksik-frazeologik qatlami etnomadaniy jihatdan diaxronik va sinxron tarzda tasvirlanmas ekan, uning milliy til bilan munosabati haqida batafsil fikr bildirish mumkin emas.

Frazeologik birliklar asrlar davomida shakllanib, xalqning tarixi, madaniyati, turmush tarzini belgilab beruvchi omillardan biri bo'lib, bu omillarning semantik mohiyatini ilmiy jihatdan tadqiq etish, boshqa xalqlarda muqobili bo'lmagan psixik ko'rinish va shakllarni o'rganishdir. Tillarni lingvistik va madaniy tamoyillar asosida o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalasidir. Tilning mohiyatini dunyoning lingvistik manzarasi nuqtai nazaridan o'rganish, til va madaniyat, milliy mentalitet o'rtasidagi munosabatni anglash muhim ahamiyatga ega. Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlarining ichki va tashqi belgilari frazeologiyaning kundalik-empirik, tarixiy va ma'naviy tajribasini o'rganib, voqelikni obrazli ifodalash asosida tilda gavdalanadi. Frazeologik birliklarning madaniy komponentlari o'zining obrazli asosi bilan bog'lanmagan, majoziy kengayish tufayli ko'chma asos bilan bog'langan denotativ-ma'noli mazmundagi madaniy komponentlar guruhlariga ajratiladi.

Shuningdek, frazeologik ma'no sathida ham ichki shakl sathida qo'llanadigan madaniy komponentlar obrazli asosi: ichini mushuk tatalamoq, yerning tagida ilon qimirlasa bilmoq; etnosotsium tajribasining o'ziga xos fragmenti bir qarich, chilla suvi; etnosotsiumning kundalik hayot tarzi bilan bog'langan so'z realiyaning mavjudligi: do'ppisi yarimta, alifni kaltak deyish; asosidagi madaniy konsept: lafzda turmoq, nomusi bukilmoq kabilarni madaniy markerligining lingvistik manbalari sifatida belgilash mumkin. Shuningdek, frazeologizmlar madaniy komponentlarni madaniyat ijtimoiy-psixologik, tamaddun va faoliyat nuqtai nazaridan ajratib tahlil etish maqsadga muvofiq. Frazeologizmlarning kognitiv va pragmatik aspektlariga alohida e'tibor qaratilganligini e'tirof etish lozim. Ularning kognitiv va pragmatik imkoniyatlarini namoyon etish uchun antropotsentrik tadqiqotlar olib borish zarur. Konsept borliqdagi hodisa va obyektning qanday tuzilganligi haqidagi tafakkur asosida yaratilgan tushunchani ifodalovchi fenomendir. Konseptlarning milliy o'ziga xos xususiyati muhimdir. Konsept tafakkur jarayonida bir turdagi bir qancha predmetlar o'rnini bosuvchi fikriy hosila, konseptlarning individual-psixik xususiyatlaridan ko'ra ijtimoiy mazmunini ifoda etadi.

O'zbek etnosida "oila" makrokonseptining yadrosini ota-ona va bolalar, yadro markazini farzandlar mikrokonsepti, yaqin periferiyani qarindoshlar o'zbek xalqining milliy madaniy dunyoqarashi "bolalar – ota-ona hayotining mazmuni" madaniy tuzilmasi konseptuallashuvi paremiologik materiallar misolida tahlil qilinganligiga e'tibor qaratamiz: bolali uy – bozor, bolasiz uy – mozor; bolasi ko'p bo'lar boy, bolasi yo'q - quruq soy; bolang yomon bo'lsa ham, omon bo'lsin kabi maqollar o'zbek etnosida farzand ijtimoiy kategoriyasi muhim ahamiyat kasb etishini yaqqol namoyon etgan. Ayg'ir qanday bo'lsa, ot shunday; olmaning ostiga olma tushadi; bog'ing bo'lsa qo'ra qil, o'g'ling bo'lsa mulla qil; bola tuqqanniki emas, tarbiyalaganniki; qush uyasida ko'rganini qiladi; daraxtga ko'ra - mevasi, ota-onasiga ko'ra – bolasi; ona – daraxt, bola –meva kabi maqol tipidagi oilaning eng muhim funksiyalaridan biri farzand tarbiyasi ekanligi, bu etnomadaniy qadriyatlar ekanligini, bunda o'zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sathda namoyon etishi ta'kidlanadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish joizki, odamlarning milliy o'zlikni anglashi, milliy ong va tafakkuridagi o'zgarishlar, uning tilda aks etishi tushunchaning mohiyatini anglash orqali o'zbek tiliga xos dunyo lingvistik manzarasini yanada aniqroq tasavvur qilish imkoniyatini yaratadi. Frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini lingvistik, etimologik, kognitiv-semantik va kognitiv-pragmatik tahlil qilish va konseptuallashtirish frazeologik birliklarda shakllanish va bilish jarayonlarini ochib berishga imkon beradi. O'zbek milliy-madaniy dunyoqarashini frazeologik darajada chuqur ilmiy tahlil qilish frazeologik birliklarning semantik-funksional va grammatik xususiyatlarini yanada faollashtirish, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy-ma'naviy hayot kabi jarayonlarni batafsil o'rganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: Universitet, 2014. – 100 b.
2. Saidova M., Qo'ziyev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2017. – 127 b.
3. Alifriyenko N.F. Lingvokulturologiya. Sennostno-smislovoye prostranstvo yazika. Uchebnoye posobiye. –Moskva: Flinta, Nauka, 2010. -224 b.
4. Gumboldt V. Yazik i filosofiya kulturi. –Moskva, 1985..
5. Maslova V.A. Vvedeniye v Lingvokulturologiya. –Moskva: Naslediye, 1992.
6. Lutfullayeva D., Davlatova R. O'zbek muloqot matnining deytik birliklari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – № 6. – B. 32-36.
7. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. -№5.